

قاراباغ،

کئچمیش، ایندیلیک و...؟

حسین سلطانی

کئچمیش ایللرده، قافقاز منطقه سینین قالارغی دورومو اولمامیشدیر. بو قالارغی سیزلیغین آن اؤنملی عامیللریندن بیرسی منطقه نین جغرافیایی دورومو اولاییلر. نییه کی قافقاز مین ایلدن آرتیق، اسلام و مسیحی دین لرینین آراسیندا کؤروپو رولو اوینامیشدیر. هابئله اوزون ایللر بویو بو منطقه بؤیوک ایمپراتورلارین ساواش یئری اولموشدور. بو منطقه چئشیدلی میللت لرین یاشایش یئری اولدوغونا گؤره، کئچمیشده امپراتورلار بو مسئله دن سوء استفاده ائده رک، اؤز حکومتلرینی سورمک اوچون ملت لر آراسیندا توققوشما و اختلاف یارادیلار.

قافقاز ولایتی ده بو توققوشمالاردان اوزاق قالمایب و چوخلو ظولمولر گؤرموشدور. بیلدیگینیز کیمی تاریخ بویو آذربایجان و ارمنستان جمهوری لرینین داغلیق قاراباغدا ساواشلاری اولوب و بو ساواشلار کئچمیش ۱۰- ایلده آرتیق راق قیزغینلاشیبدیر. تأسفله کئچمیشده مختلف سیاسی عللر و هابئله تاریخدن بیلگی سیزلیک اساسیندا بو منطقه نین تاریخی، اؤزه للیکله ایراندا آراشدیریلما دان، بو سورغولار جاوابسیز قالیبیلار :

(۱) بو منطقه ده ایلک یاشایان اینسانلار کیملر اولوبلار؟

(۲) بورادا اوز وئرن ساواشلارین سببی نه اولموشدور؟

بو مقاله ده بو سورغولارا جاواب وئرمک قراریندا ییق. آنجاق، هر زاددان اؤنجه بو منطقه نی عمومی تانیتماق اوچون، قیسا ایضاح وئرمک گرکلی دیر.

قاراباغین تاریخی :

قاراباغ ولایتی، قافقاز منطقه سینین اورتاسیندا یئر آلیب و قافقاز داغلارینین گونئی - دوغو (جنوب شرق) حیصه سینده یئرلشیبدیر. بو ولایت ایکی بؤلوم دور : دوزنلیک (جؤلگه ای) و داغلیق (کوهستانی) قاراباغ. بورادا چوخلو داغلیق قاراباغ حاقیندا معلومات وئریله جکدیر.

داغلیق قاراباغ، قاراباغ ولایتی نین تقریباً ۸ - دن بیر حیصه سیننی تشکیل ائدیر. داغلیق قاراباغ، قوزئیده قافقاز داغلارینا (مورو داغ)، باتی و گونئی ده قاراباغ داغلارینا، قوزئی و قوزئی - دوغو دا میل موغان و قاراباغ چؤلونه یاپیشیر. بو منطقه نین

ھاواسی ملایم ایستی، ملایم سویوق و سویوق اولار. داغلیق قاراباغین ۳- دن بیر بؤلومو مئشه‌لیک و آغاج‌لیق دیر. قاراباغین آدی اسلام، ایران و آذربایجان یازیلاریندا قره‌باغ، قراباغ و قاراباغ شکلینده گلیبیدیر. دئمک تورکلر اسکی چاغلاردا بیر شئین بیر یئرده چوخ اولماسینا گۆره، اونون آدینین اولینه «قارا» سۆزو آرتیرارمیشلار و بو اساسدا منطقه‌یه قاراباغ آدی وئریلر. قاراباغ چوخلو و عظمتلی باغ اولان یئر آنلامیندادیر. تورک دیلینده «سس اویمو» یاساسینا او یغون اولاراق، یازی باخیمیندان «قاراباغ» سۆزو بو ولایتین آدی‌نین دوز فورماسی‌دیر. بو ولایتین آدی روس یازیلاریندا ناگورنا کاراباخ، و ارمنی منبع‌لرده آرتساخ فورماسیندا ایشله‌نیلیمیشدیر [۲].

قیسا گئنل معلومات وئردیکدن سونرا، بو بؤلومده منطقه‌نین تاریخیندن سۆز آچیریق. دئمک، قاراباغین تاریخینی بللەندیرمک اوچون اسکی تاریخدن دانیشماق گرکلی‌دیر، هابئله قاراباغین تاریخی آذربایجان تاریخینه باغلی اولدوغونا گۆره، آذربایجان تاریخینی بیلیمک گرکلی‌دیر.

یئر بیلگیسی باخیمیندان، قاراباغ و قافقازین باشقا منطقه‌لری پئلیوسن دؤرونده (اوچونجو دؤوروده) یارانیب و دؤردونجو دؤورون اوللرینده قاراباغدا مناسب حالدا یاشایش امکانی وار ایمیش. [۲]. «آزیخ» (اسکی تورکجه‌ده آیی حیوانینین آدی‌دیر) کۆهولونده اسکی چاغلاردا یاشایان انسانلاردان تاپیلان ایزلر اساسیندا، آذربایجان هابئله قاراباغ منطقه‌سی بیر میلیون ایلدن اؤنجه تاریخه مالک‌دیر [۱]. سون چاغلاردا تاریخ و دیل عالیملری، درین آراشدیرمالار اساسیندا بو نتیجه‌یه گلیمیشلر کی آذربایجان و قاراباغ منطقه‌سینده ایلك دفعه مدنیت و حکومت قوران قوملار سومئرلر، ایلاملار، اککلر، کاسیلر، هورریلر، قوتتیلر، اورارتولار و ... اولموشلار.

آذربایجاندا ۴۰۰۰-۳۵۰۰ ایل میلاددان اؤنجه هورریلر باتی آذربایجانین داغلیق یئرلرینده (دئمک زاقروس داغلارینین قوزئیینده)، اورمو گۆلونون باتی‌سیندا، سالماس، خوی و اورمو گۆلو ایله وان گۆلونون آراسیندا یئرلشن توپراقلاردا یاشامیشلار. بو گونه قدر بللی اولموش هورری دیلینین صرف قایدالاری بوتون چاغداش تورک دیلینین شیوه‌لری، او جمله‌دن آذربایجان تورکجه‌سی ایله چوخ یاخین‌دیر. بونلارین قوزئی و قوزئی - باتی (شمالی آذربایجان طرفینده)

قونشولاری هیتلر و اورارتولار اولموشلار. اورارتولار بو گونکو تورکیه توپراقلارینین دوغو حیصه‌سی، گۆیجه‌گول، وان، ارضروم و زاقروس داغلاری آرالارینداکی اراضی‌لرده حکومت قورموشلار. تاریخی واقعیتلر

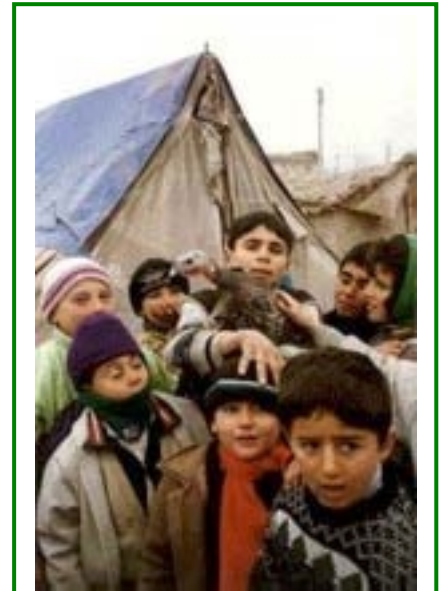
گوستریکی، اورارتولارین اولو بابالاری اورتا آسیادان بو منطقه لره گلمیشلر. اونلار قافقاز یولو ایله اورتا آسیادان اولان آخینلارین محصولودورلار. اورارتولارین دیللی التصاقی دیلی اولموشدور.

مقدس کیتابلاردا اورارتولارین یئرلرینین آدی آرات یازلمیشدیر. میلاددان ۹۰۰- ایل اؤنجه دن منطقه یه گلمگه باشلایان اثرمینلر، بو آدی آغری داغینا وئرهرک اؤزلرینی اورارتولارا باغلی گؤسترمگه چالیشیردیلار. آنجاق، سونرالار اورارتولارین التصاقی دیللی اولدوقلاری علمی باخیمدان تام یقین اولدوغونا گؤره، اثرمینلر اؤزلرینی اورارتولارا باغلاماقدان واز کئچدیلر. میلاددان ۱۰۰۰- ایل اؤنجه، اورارتو منبعلرینده قاراباغین باتی طرفی اورتخ یا اورتخین آدلانیلیدیر. دئمک اولار اثرمینلرین قاراباغ منطقه سینده ایشله دن آرتساخ سؤزو اورتخ سؤزوندن آلیلار. بعضی اثرمین مؤلیفلرینین یالیش فیکیرلری نین قارشی سیندا دئمک اولار بو سؤز اثرمین سؤزو اولای بیلمز، نییه کی او دؤورده بو منطقه ده اثرمین یوخ ایمیش. دئمک اولار اورارتو حکومتی آغری داغین شرق اتکلری، یعنی بو گونکو اثرمینستاندان گؤبجه گؤلونه قدری احاطه ائتمیشلر و گونئی آذربایجانیندا بؤیوک حیصه لرینی اؤز اختیارلاریندا ساخلامیشلار. [۴].

بو چاغلاردا اورارتو حکومتی یاواش - یاواش قافقاز و قاراباغ ماحالینا یاخینلاشیب، ایلك آرقیشتی (اورارتو شاهلارینین بیر اولموش) قافقازین گونئی طرفین (قوزئی آذربایجان) اؤز توپراقلارینا آرتیردی. هر حالدا اورارتو حکومتی قاراباغدا چوخ ائتگی بوراخراق، تاریخده ایلك سیاسی حکومتی قاراباغدا قوروبلار.

نهایت م.ق ۵۸۵- نجی ایللرینده بیر سیرا هند- آروپایی ائللرین (اثرمینلرین) آخینی اثرینده، اورارتو حکومتی نین اؤنملی حیصه سی آرادان گندهرک، اورارتو حکومتی نین توپراقلاری اثرمینستان آدلانماغا باشلانیر. اثرمینلر نئچه عصر آرتماق و فورمالاشماقدان سونرا، ایلك دفعه ۲۰۰ ایل م.ق حکومت یاراتدیلار.

م.ق دو قوزونجو یوز ایلیکدن باشلایراق، ساکا (ایشغوز) ائللری قوزئی دن، قافقاز کئچیدلریندن گونئی، آذربایجانا گلمه یه باشلامیشلار. ایشغوزلار اورارتولاری قوزئی آذربایجانان اوزاقلاشدیرراق، اونلاری گونئی آذربایجانا یؤنلتدیلر. مؤلیفلرین چوخو ایشغوزلارین هامیسینی تورک آدلاندیریرلار. اؤرنک اوچون، "سیموکانا" آدی بیر مؤلیف، یازیلاریندا یازیر : «ایندی من قافقازدا و شمالدا یاشایان ایشغوزلار باره سینده دانیشاجام ... بو تورکلر ...». ها بئله "ر. ق. لاتام" آدی بیر عالم ایسه یازیر : "... ساکار، خزرلر، هونلار، ... تورک دورلر و بونو ثبوت ائتمه یه احتیاج یوخدور". [۴]. بونلارین التصاقی دیللی اولماقلاری

اثرمینلرین وحشیجه سینده آذربایجان توپراقلارینا یورومهلری، بیر میلیونلار آرتیق مظلوم مسلمانین آوارا اولماسینا سبب اولوبدور.

barəsində doكتور زهتابی اؤز تاریخ کیتابیندا چوخلو معلومات وئرمیشدیر [۴]. ایشغوزلارین حکومتی قوزئی آذربایجاندا، کوروش زامانینا قدر و حتی اوندان سونرالارادا معین مدت دوام ائتمیشدیر. گورونورکی اسکی چاغلاردا، میلاددان ۹۰۰- ایل قاباق آذربایجاندا هند- اروپایی دیللی ملتیر یوخ ایمیش و بونلار بو منطقهیه گلدیکدن سونرادا آذربایجاندا یاشایان ملتیر، التصاقی دیللی اولموشلار [۴]. ع.ا.بهراد «قرهباغ در چشم انداز تاریخ» کیتابیندا یازیر. [۱]: میلاددان بیر آز قاباق و سونرا قاراباغدا آلبانلار حکومت قورموشلار و بو چاغدا ائرمستان روم قوشونونون اشغالیندا اولموشدور. ائرمیلر حتی بو چاغلاردا قاراباغدا گله بیلیمزیمیشلر. دوكتور زهتابی اؤز تاریخ کیتابیندا آلبانلاری التصاقی دیللی ائللردن آدلاندیریر. «زای. یامپولسکی» ده فیکیری بودورکی، قوتیلر سونرالار «اوتی»، «اودی» و «اودین» آدلانیلار. بو فیکیر دوغرو اولسا، قوتیلرله آلبانلارین یاخینلیغی قطعیدیر، نییه کی آلبانلاردا «اوتی» ائللری ده اولموشدور. بو گؤستریر کی قوزئی و گونئی آذربایجان ایلک دؤورانلاردا همیشه اولدوغو کیمی، میلاددان قاباق ۳-۲ مین ایلیکلرده ده واحد ائللرین مسکنی اولموشدور. اورتا آسیادان گلنده، قوتی لرین بیر حیصه سی آذربایجانین قوزئیینده و بیر حیصه سی گونئیینده قالمیشلار. آرتیرماق لازم دیر قوتیلر التصاقی دیللی ایمیشلر.

آنجا، گورونور حتی ایندیکی ائرمستان، اسکی چاغلاردا ائرمیلرین اولکه لری دئیل و اونلار ۹۰۰- ایل م.ق کؤچری اولوب و اورایا گلیبلر و هرودوت زامانینا دک ایندیکی ائرمستان فلاتینین باتی طرفینده ساکین اولموشلار. اونلارین قافقاز طرفینه گلمله لری منطقه دؤولتینین ضعیفله نمه سی نتیجه سینده اولوب.

۸- نجی یوز ایله ده عربلرین گلمه سی ایله آلبان دؤولتی آرادان گئدیب، عربلر و ائرمی کیلیسالارینین بیرلشمه سی سببینه، قاراباغدا نژاد و قوملار دئییشیلیر و منطقه نین بیرتعداد اهالی سی ائرمی اولور. سونرا منطقه ده ایلك دفعه شاه اسماعیل صفوی واحد حکومت قورور و قافقازین بوتون منطقه لرینی صفوی حکومتینین بیر ایالتی آدلاندیریلیر. بو دؤولت ضعیفله نیب، آرادان گئتدیکدن سونرا، آذربایجاندا، روسیا و عثمانلی امپراتورلارینین رقابتی باشلانیر.

۱۷۲۵- نجی ایله روسلار، عثمانلی امپراتورلوغونون قباغینی آلماسینا گؤره، نادرشاه ایله مذاکره ائتدیکدن سونرا، نادرشاه آذربایجانا هجوم آپاراراق، قاراباغ اهالیسینی سرخس ماحالینا کؤچوردور. قاجار زامانیندا، فتحعلی خان اوشار (اورمو خانلاریندان) آذربایجاندا گوجلو حکومت قورماق فیکرینه دوشرکن، گونئی آذربایجاننی فتح ائدیب، سونرا ۱۷۵۷- نجی میلادی ایله قاراباغدا هجوم آپاریر. آنجا، شوشا قلاسینی آلابیلیر. بو چاغدا قاراباغین فرمانرواسی پناه علی (پناه خان) ایمیش. پناه خان زامانی قاراباغدا علم، ادبیات، هنر، موسیقی و ... گئنیش شکلده یاییلب و پیشرفت ائتدی. ۱۸۲۸- نجی میلادی ایلین اکتبر آیینین ۱۲- سینده گولوستان معاهده سی اساسیندا، قافقازین بؤیوک پارچاسی قاراباغ، گنجه، باغ، شوراگؤل ماحالی، شیروان، شکی، گنجه و ... وطندن آیریلیر. سونرادا ۱۸۲۸- نجی ایلین فئورییه آیینین اونوندا، تورکمن چای عهدنامه سینده اساسلاراق ناخجیوان، اوردوباد ولایتلری، دوغو ائرمستان و ایروان، اولکه میزدن

آیریلیب و روسییا توپراقلارینا یاپیشیر. دئمک، روسلار پطرکبیر زامانیندان قافقازدا گؤزلری اولماق سببینه و هابئله عثمانلی امپراتورلوغونون خزر دنیزینه یول تاپمالارینین قباغینی آلماسینا گؤره گورجیستان و ارمنستانی اؤز حمایت لرینه کئچیرمک ایسته بیردیلهر.

تورکمن چای و گولوستان عهدنامه سینهدک قاراباغین چوخلو اهالیسی تورک ایدیلر، روسلارین ۱۸۳۲-نجی ایله وئردیکلری آمار اساسیندا منطقه نین % ۶۸/۸ آذربایجانلی و % ۳۲/۲ ائرمینی و باشقا میللتلر ایدی [۱]. قافقاز ایرانندان آیریلاندان سونرا، روسلار چالیشیردیلهر قافقازین جمعیت قورولوشونو مسلمانلارین ضررینه دئییشسینلر. هابئله ایران و

ایرانین ائرمینیلری، روسلار چوخلو تورکمن چای عهدنامه سینده قید ائتدیلهر. بو چاغدان سونرا، یئرلیندن، او جومله دن ماراغا و کؤچوب و داغلیق قاراباغدا ساکین اساسیندا ۳۵-مین ائرمینی، سالماس کؤچدولر [۹].

گۆره سن تاریخ آنالارین فغانلارینین اؤنونده نه

روسییا ساواشلاریندا تورکیه و یاردیم ائتدیکلرینه گؤره، روسلار ائرمینیلرین ایرانندان کؤچمه سینی ائرمینیلر ایرانین چئشیتلی اورمو گؤلونون دؤوره سیندن اولدولار. تکجه بو ماده نین و اورمودان قاراباغ ولایتینه

بوندان علاوه، ۱۸۲۳-نجو ایلین اوللرینده قاراباغدا معدن شرکتلرینین قورولماسینا گؤره ائرمینیلرین کؤچمه سی داها راحتلاشیب، گنتدیکجه منطقه ده ائرمینیلرین سایى چوخالدى [۹].

غربی استعمارچی دؤولتلر، عثمانلی امپراتورلوغونو آرادان آپارماق اوچون مذهبی اقلیتلری تحریک ائتمه یه باشلادیلهر. روسلاردا آروپانین گونئی - دوغو حیصه سینه، اللری چاتماسینا گؤره، عثمانلی امپراتورلوغونو آرادان آپارماق ایسته بیردیلهر و بو سببه ائرمینیلره ساری یؤنلیدیلهر. بو چاغا دک ائرمینیلر باره سینده هئچ بیر چتینلیک یوخ ایدی. آنجاق، روسلارین تشویق ائتمه سی و صربلر ایله بولغارلارین باغیمسیزلیغا چاتماسی، ائرمینیلرین آنادولودا باغیمسیز حکومت قورماغا ماراقلاندردی. بو چاغلاردا ائرمینیلر، آلمان کابینه سینین سفارشی ایله داشناک حزبینی یاراتماغا باشلادیلهر. اونلار تورکیه توپراقلاریندا فعالیت آپارانمادان، قافقازا ساری یؤنلیدیلهر [۱۰].

همین بو چاغلاردا روسلارین سون تزاری، ایکینجی نیکلای ۱۸۹۴-نجو ایله حکومت سورمک اوچون میللتلر و قوملار آراسیندا ساواش سالماق فیکیرینه دوشدو. بو بارده اوزئیر حاجی بگلی، آذربایجانین مدرن موسیقی قورانی کی او زامان قاراباغ و شوشا ماحالیندا ایدی، بئله یازیر: "روسییا مملکتینده بیرلیکدن خبر یوخدور، بیز مسلمانلارین وضعی چوخ قولایدیر". نیکولایین شوم سیاستلریندن بیرسی مسلمانلار ایله ائرمینیلرین آراسیندا اختلاف یاراتماق ایدی. بونا گؤره،

۱۲۸۳-نجو ایلین بهمن آییندا باکیدا اثرمنیلر ایله مسلمانلارین آراسیندا ساواش باشلانیب و همان آیین اوتوزوندا (۱۳۲۲ ایلین ذی الحججه آیینین ۱۴ - ده) اثرمنیلر «آقا رضی» آدلی بیر نفر مسلمانی اؤلدورورلر و بو ساواش دؤرد گئجه گوندوز ادامه تاپدیقدان سونرا باشا چاتیر. اثرمنی - مسلمان ساواشلارینین شدتلنمه سینده تزارلارین تحریکلریندن علاوه، داشناک حزبین چوخلو رولو اولموشدور [۱].

۱۸۹۴-نجو ایلدن ۱۹۱۵-نجی ایله دک بو ساواشلار عثمانلی یا سرایت ائدیر. اثرمنیلر آوروپا حکومتلرینین حمایتینی جلب ائتمک اوچون عثمانلی حکومتینی افراطی حرکتلره مجبور ائتمک ایسته ییردیله. دئمک بو چاغلاردا یاریم میلیون اثرمنی، عثمانلی توپراقلاریندان قافقاز توپراقلارینا کؤچوب و چوخو اورمودا ساکین اولدولار. هراند پاسدرماجیان اثرمنیلرین عثمانلی دان کؤچمه سی بارده بئله یازیر: «۱۸۹۵ - نجی ایلدن ۱۸۹۷-نجی ایله دک ۶۰-مین اثرمنی قافقازا کؤچدولر». هلن کادانکوس بونلارین تعدادینی یاریم میلیوندان چوخ یازیر. خ. د. خلیلوف بو بارده یازیر: «۱۸۳۰-۱۸۲۸دک تزاریسیم ۸۴۶۰۰ نفر اثرمنی نی تورکیه دن قافقازا کؤچدوروب و اونلارا قاراباغ، ایروان، بورچالی، آخالکال ولایتلرینین یاخشی یئرلرینده یئرلشدیریب». ۱۸۹۷-نجی ایلین آمارینا اساسلاراق، قاراباغین ۵۴۸۴۱ خانواریندان ۲۹۳۵۰ خانواری تورک، ۶۳۵۱ کورد، ۱۸۶۱۶ خانوار اثرمنی و ... ایمیش [۱۰].

۱۹۰۶-نجی ایلین یای فصلینده «گروه سیاه»ین فتوası ایله شوشا شهرینده مسلمانلارین قیریلماسی باشلانیر، اثرمنیلر آذربایجانلیلاری یئرلریندن اوزاق سالیب و اؤزلری اورالاردا ساکین اولورلار.

بلشویکلر ایشه باشلادیقدان سونرا، داشناکلار انگلیسین حمایتی ایله آذربایجاندا (اؤزللیکله قاراباغدا) فعالیتله باشلاییرلار، و آندرانیکین رهبرلیگی ایله ۱۲۹۶-نجی ایله ۳۰۰-نفر خوی شهرینده قیرغین سالماق اوچون اورایا گئتمه یه باشلاییرلار. آنجاق بو توطئه خوی اهالی سینین مقاومتی و عثمانلی قوشونونون یاردیمی ایله سونا چاتیر. ۱۹۱۸ -نجی ایلین قریبان بایرامی داشناکلار مسلمانلاری اؤلدورمک اوچون باکی شهرینه داخل اولورلار، آنجاق بو توطئه ده انور پاشانین الی ایله خفه اولور.

آنجاق، ۹-نجو دهه نین سونوندا بیرلری افراطی اثرمنیلر، میلیتیچی بورژووالار و ... «قاراباغ» مسئله سینین دیرچلتدیله. ۱۹۲۳-نجی الده قاراباغ ولایتی خودمختار اعلام اولوندو. ع. ا. بهراد «قره باغ در چشم انداز تاریخ» کیتابیندا دوکتور نریمان نریمانوف (آذربایجانین ایلك جمهور باشقانی) دیلیندن، قاراباغ مسئله سینین داشناکلارین واسطه سی ایله باشلانماسی باره ده بئله یازیر: «قره باغ کوهستانی به زور میرزویان ولایت خود مختار اعلام گردیده است. آنان در حضور من قادر به انجام این کار نشدند. خود روستائیان اثرمنی نیز اینرا نمی خواستند... برای من کوچکترین تردیدی نیست که کمیته مرکزی حزب کمونیست روسیه به ما اطمینان نداشته و سرنوشت آذربایجان را به اثرمنیهای داشناک می سپارند.» [۱].

اثرمنی لر ۱۹۸۷-۱۹۸۸ - نجی ایلین نوامبر آییندا «آکابنگیان» (گورباچوون مشاوری) ین تحریکی ایله قاراباغداکی مسلمانلاری قیرماغا باشلادیلار. ۱۹۸۸- نجی ایلین فوریه آیینین ۲۰-سینده قاراباغین مجلسینین اثرمنی نمایندهلری قاراباغین اثرمنستانا قوووشماسینی اعلام ائدیملر. ۱۹۸۹- نجو ایله ارمستان و قاراباغین اثرمنیلری بو منطقهنین مسلمانلارینی قیرماغا باشلایب، ۲۰۰- مین نفردن آرتیق اثرمنستانین مسلمانلارینی چتین وضعیتده ائولریندن آواره ائدیملر. آنجاق قاراباغداکی مسلمانلار غافلگیر اولوب و بیر چوخو آشیری اثرمنیلر واسطهسی ایله شهید اولدولار. بو ساواشلاردا ۱۹۹۲ - نجی ایلین فوریه آیینین ۲- سینده خوجالی فاجعهسی اوز وئردی، دئمک بشریتده بئویوک بیر فاجعه ساییلیر. بو فاجعهده مینلر مظلوم انسان فجع حالدا قتل عام اولدولار. اثرمنیلر قادینلارین قارینلارین سؤکوب، اونلارین قارینداکی اوشاقلارین باشلارین کسدیملر. بو حادثهنین بارهسینده آمریکا دا یاییلان واشینگتون پست، واشینگتن تایمز و نیویورک تایمز درگی لری بئله یازدیلار: [۱۲].

«توماس گولتز» ین گزارشی :

راضیه آسلان اووا خوجالی اهالی سیندن: «اثرمنیلر سه شنبه گئجهسی خوجالی یا حمله ائدیبلر، اونلاری اؤلدوردولر... . اونون اوغلو، اری و دامادی بو حملهده شهید اولموشدو... . بو فاجعه خوجالیدا ۵۰۰ نفر و آغدامدا ۴۰۰ نفر شهید اولدو.»

«بریان کلین» ین گزارشی :

«... او روس خبرنگارینین دئدیگینه اساسلانا راق یازیر: ۳۰ نفرین یانیق جسدلرین یاردیم هلی کوپترینین سقوط ائدن یئرینده گؤردوم. بو هلیکوپتری اثرمنیلر منهدم ائتمیشدیملر.»

نیویورک تایمزین خبرنگارینین گزارشی :

«... خوجالی شهرینین شهیدلری ۱۰۰۰ نفره یاخین ایدی. جسدلرده چوخلو اوشاق و قادین جسدی گؤرونوردو.»

وی بلیخ (V. Belykh) گزارشگر روزنامه ایزوستیا:

“آواره لر اؤلنلرین جسدلرینی آقدا ما گتیریردی لر. بو صحنه لر ی یوخودا دا گؤرمک ممکن دئییلدی. قولاقلار کسيلمیش، گؤزلر چیخمیش ایدی، هابئله اونلارین باشلاری کسيلمیشدی. بیر تعداد جسدلری نفربرلر دالیسینا باغلا ییب و اونلاری یئر اوزوونده سوروموشدولر.

قاینالار :

- ۱- بهزاد، ع. ا، قره باغ در چشم انداز تاریخ
- ۲- راهور ليقوان، علی؛ زارع شاهمرس، پرویز؛ تاریخ قره باغ، ۱۳۷۶
- ۳- حصاری، میرهدایت، اشکانی تورکلرینین ایراندا ۴۸۰- ایللیک حاکمیتلری، وارلیق درگی سی
- ۴- زهتابی، محمد تقی، ایران تورکلرینین اسکی تاریخی
- ۵- رئیس نیا، رحیم، «آذربایجان در سیر تاریخ»
- ۶- سرداری نیا، صمد، «قره باغ در جنگهای ایران و روسیه»، وارلیق درگی سی
- ۷- سرداری نیا، صمد، «فرجام برخی از خان نشینها»، وارلیق درگی سی
- ۸- سرداری نیا، صمد، «ایروان یک ولایت مسلمان نشین بود»، وارلیق درگی سی، یای ۱۳۷۷
- ۹- سرداری نیا، صمد، «کوچه ارامنه از ایران به قره باغ»، وارلیق درگی سی، ۱۸- نجی ایل، قیش ۱۳۷۵
- ۱۰- سرداری نیا، صمد، «کوچ ارامنه از عثمانی به قره باغ»، وارلیق درگی سی، ۱۹- نجو ایل پاییز (کوز)
- ۱۱- سرداری نیا، صمد، «قره باغ در دوره خان نشینی»، وارلیق درگی سی، ۱۹- نجو ایل پاییز (کوز)
- ۱۲- روزنامه نوید آذربایجان، ش ۱۳۴
- ۱۳- هیئت، جواد، «تورکلرین تاریخینده رنگلرین یثری»، ۱۹- نجو ایل پاییز (کوز)